

Pukovnik
IVAN MATOVIĆ

Bogat izvor ratnih iskustava

(Nad publicističkim opusom akademika
general-pukovnika Radovana Vukanovića)

U monografijama *Ratni put Treće divizije* (1970) i *Drugi udarni korpus* (1982), dvotomnim memoarskim zapisima *Nar ratnoj stazi* (1965. i 1985), esejima o bici na Sutjesci i sarajevskoj operaciji, u sedam priloga u opštevojnom teorijskom časopisu »Vojno delo« i brojnim radovima sa naučnih skupova o prelomnim zbivanjima na našem ratištu, u kojima je bio zapaženi sudionik — revolucionar, heroj, general i akademik Radovan Vukanović je, na oko 2.700 strana dokumentovanog štiva, dao verno i snažno svedočenje o svom i našem ratnom vremenu, ostavljajući argumentovanu, preglednu i nezaobilaznu građu za buduća istraživanja iz domena ratne veštine i istorije narodnooslobodilačkog rata. Pojava drugog toma Vukanovićevih memoarskih zapisa i njihov zapažen višemesečni život pred sudom javnosti povod su za beleške o celini publicističkog opusa ovog pisca.

Komandant i krunski svedok iz prve linije

Veoma angažovan i u devetoj deceniji života, Radovan Vukanović ima puno pravo na osećanje da je dosledno ispunio

dugove revoluciji i njenoj historiografiji — ušao je u red najistaknutijih komandanata mlade oružane sile naše revolucije,* a sadržajem i porukama publicističkog dela, sudeći i po najvišim društvenim priznanjima (nagrade »4. jul«, »13. juli« i dr.), među piscima je koji daju zapažene i značajne priloge izučavanju našeg narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

Reč je o komandantu iz prve vrste Titove revolucionarne vojske, o borcu sa velikim zaslugama (član KPJ od 1923) i ogromnim ratnim iskustvom, čoveku koji ima i pravo i obavezu da svedoči, sem ostalog, o bogatstvu borbenih dejstava i oblika političkog delovanja u jedinicama i narodu širom središnjeg dela našeg ratišta, gde je bio na visokim komandnim dužnostima i u žiži prelomnih zbivanja.

Prvi opširniji (štamparski tabak teksta) publicistički spis generala i komandanta armije Radovana Vukanovića — očevidno inspirisan veoma aktuelnim zahtevima za odbranu ugroženih tekovina revolucije i potrebom ugrađivanja u ratnu veštinu još svežih, istina, nedovoljno vrednovanih ali sopstvenih ratnih iskustava — srećemo u »Vojnom delu«, s početka 1950. godine. U njemu je izložio osnovna pitanja izvođenja borbi u okviru armijske odbrambene operacije. Već potvrđena klasična, ali i neka, u ponečemu nekritički od drugih preuzeta načela operatike, autor ilustruje iskustvima iz dejstva krupnih strategijsko-operativnih sastava sa našeg ratišta, iz NOR-a i ranijih oslobodilačkih ratova, ističući složenost odbrane kao borbene radnje, ukazujući na to da ona zahteva snalažljivost, inicijativnost, odlučnost, spremnost i, nadasve, aktivnost. Pobeda branioca — naglašava iskusni ratnik iz brojnih odbrambenih bojeva i operacija — uslovljena je, sem ostalog, odlučnom primenom manevra i visokim borbenim moralom jedinica. Pri tome su ti manevri uvek vezani za neophodne protivudare i protivnapade, čiji je pobedonosan ishod uslovljen dobro organizovanim sadejstvom. Suštini sadržaja i poruka tog napisa, čak ni nakon gotovo četiri decenije brzih i razvojem tehnike uslovljenih promena u ratnoj veštini, ne mogu se ni danas dati ozbiljniji prigovori. Naprotiv. U svih šest opširnih, dokumentovanih i, u tematskom smislu, celo-

* U NOR-u Radovan Vukanović je bio komandant: ustaničkog bataljona u zavičajnim Piperima, Drugog bataljona Prve proleterske brigade, Četvrtle proleterske brigade, Treće udarne divizije, Drugog udarnog korpusa i Operativne grupe korpusa (2, 3. i 5) u sarajevskoj operaciji.

vitih priloga, objavljenih u ovom opštevojnom teorijskom časopisu u prethodne tri decenije — ovaj pisac je ostao veran analizi, istraživanju i vrednovanju operativnih i taktičkih iskustava iz NOR-a, uvek kritički okrenut dejstvima jedinica kojima je komandovao, ukazujući na bogatstvo i osobenosti naše ratne veštine i trajne i univerzalne vrednosti njenih dometa.

Krajem pedesetih godina, objavljen je dragocen šestotomni zbornik memoarskih zapisa *Sutjeska* (oko 600 priloga na blizu 4.000 strana). To je bilo, reklo bi se, pravo vreme za pisanje sećanja na ljude i događaje: broj preživelih boraca bio je gotovo neokrnjen, pamćenja sveža, a želja da se objavi autentična reč o revoluciji veoma izražena. U prvom tomu zbornika, uz napise Vrhovnog komandanta i čelnih ljudi četiri divizije (Prve i Druge proleterske, Treće udarne i Sedme banijske) iz sastava Glavne operativne grupe, dat je i prilog generala Vukanovića — o Trećoj udarnoj diviziji u bici na Sutjesci. Taj analitički prilog, sa vrednosnim sudovima o svim relevantnim aspektima teme, uz zapažene i obimne priloge političkog komesara i načelnika štaba divizije, generala Radomira Babića i Rudolfa Primorca, do danas je, po sadržaju i metodološkom pristupu, ostao osnova za brojna, obimna i ambiciozna istraživanja o bici na Sutjesci, sudbini Treće divizije i ranjenika vezanih za nju. Naučna vrednost tog Vukanovićevog rada potvrđena je i jula 1968, na međunarodnom naučnom skupu »Neretva — Sutjeska 1943«. Razume se, tu problematiku Vukanović je proširio u daljim istraživanjima, naročito u monografiji *Ratni put Treće udarne divizije* i u lane objavljenom drugom tomu memoarskih zapisa *Na ratnoj stazi*. Očevidno, pri tom se služio u međuvremenu objavljenim memoarskim i monografskim delima brojnih naših i stranih pisaca i već otvorenim vojnim arhivima. Ipak je, u zaključnim ocenama, shodno temeljno utvrđenim vrednosnim sudovima, malo šta promenio.

Uvidom u dosad objavljenu literaturu o Trećoj udarnoj diviziji, zapaža se da je reč o najobimnijem pisanju o jednoj diviziji NOVJ, i da je, sigurno, obuhvaćeno sve što o njoj treba reći. Njena drama na Sutjesci ostaje večito otvorena knjiga, izazovna i inspirativna za sve istraživače. No, suština je da se sa desetak hiljada objavljenih stranica o bici na Sutjesci i drami Treće divizije u njoj ni najmanje ne dovodi u pitanje

istinitost ocena i preciznost navoda generala Vukanovića. Sigurno i zato što je on u to najteže vreme bio na pravom mestu, u borbenom stroju divizije, kao njen komandant do odluke Vrhovnog štaba od 3. juna, u Mratinju, o podeli Glavne operativne grupe na dva dela, kad je imenovan za komandanta Južne (druge) grupe.

Sećanja na saborce, i dve monografije

Prvi tom Vukanovićevih ratnih uspomena, pod naslovom *Na ratnoj stazi*, pojavio se 1965. godine. U njemu on prezentira svoja sećanja na ljude i događaje, prvenstveno na saborce sa ratne staze, od aprilskog rata i ustanka u Piperima, gde je predvodio bataljon prvoboraca za slobodu, pa preko gotovo dvogodišnjih, veoma burnih ratnih zbivanja i prelomnih događaja u Crnoj Gori, Sandžaku, istočnoj Bosni, Hercegovini, Bosanskoj krajini i, naročito, u zahvatu Neretve — sve do samog početka nemačke operacije »Švarc«, kada je, nakon tragične pogibije Pera Četkovića u Nevesinjskom polju, komandovao Trećom udarnom divizijom. Na osoben način, zgusnuto, sa ukazivanjem na iskustva i pouke, organizovanje juriša i predupređivanje posledica posustajanja, osobena rešenja i pogreške, racionalne procene i iluzije — dao je veoma objektivnu analizu i uverljivu sliku složenih društvenih zbivanja kao što su dizanje ustanka i usmeravanje njegovih tokova, a zatim formiranje i dejstva Crnogorskog odreda u Sandžaku (3.690 odabranih i dobro naoružanih boraca, svrstanih u 9 bataljona). Kao starešina iz prvog stroja Prve proleterske prikazao je njeno formiranje, sa svim onim što je proisteklo iz tog revolucionarnog čina, uključujući formiranje novih brigada i njihov istorijski pohod u Bosansku krajinu, zatim prenošenje strategijskog težišta i razgaranje oružane borbe na drugim delovima našeg ratišta. Tu je i svedočenje o istorijskom činu stvaranja i uređivanja prostrane slobodne teritorije i formiranja prvih divizija i korpusa NOVJ; zatim, govori o zasjedanju prvog ratnog parlamenta u Bihaću, o značaju usvajanja strategijske ideje o skorom pohodu Glavne operativne grupe, sa Vrhovnim štabom na čelu, na jugoistok zemlje, radi prenošenja težišta operacija na drugi deo ratišta. Data su i

iskustva iz prve dve etape nemačke operacije »Vajs«, sa posebnim osvrtom na borbe i bojeve za zaštitu ranjenika u prozorskoj kotlini, gde su i snažni opisi toka i ishoda protivudara sa devet brigada ka Gornjem Vakufu i, naročito, držanja na Vilića gumnu Četvrte proleterske, koju je Vukanović u tim dramatičnim okolnostima, po oceni Vrhovnog komandanta, veoma uspešno predvodio. U tom spisu, prvi put u nas, celovitije su data borbeno dejstva jedinica na širokom prostoru Hercegovine i Crne Gore u vreme operativne pauze između nemačkih operacija »Vajs« i »Švarc«.

Usledile su, zatim (takođe u izdanju VIZ-a), dve Vukanovićeve monografije — o ratnom putu Treće udarne divizije i Drugom udarnom korpusu. Pauza od dvanaest godina između pojave tih obimnih monografija svedoči o ozbiljnosti s kojom ovaj revolucionar shvata pisanu reč i njenu misiju. U njima su sve ocene i procene, bar kada je reč o operativnom nivou, čvrsto i na autentičnim izvorima zasnovane, dokraja izvedene, sa jasnim ukazivanjem na iskustva iz odbrambenih i napadnih operacija koja bi olakšala vođenje ONOR-a u istom ili sličnom ambijentu.

Čitalac, naročito upućeniji u široku problematiku oružane borbe u NOR-u, lako zapaža kako se te dve monografije, pogotovu tematski, vremenski i prostorno, srećno dopunjuju, prvenstveno u pogledu analize borbenih iskustava na sva tri nivoa ratne veštine. U prvoj, Vukanović analizira napadne i odbrambene borbe i bojeve jedne od najstarijih divizija NOVJ, od njenog formiranja, 9. novembra 1942, do učešća u operacijama gonjenja i razoružanja Lerovih jedinica od Karlovca do Zidanog Mosta i Laškog.

U monografiji o Drugom udarnom korpusu (formiran 10. septembra 1943). Vukanović je ukazao na operativna iskustva iz više napadnih i odbrambenih operacija vođenih na širokom području Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine, u sadejstvu sa divizijama NOV Albanije i onim pod komandom GŠ Srbije i Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju (Kosmet), odnosno borbenih dejstava Operativne grupe udarnih korpusa. Razume se, to je u drugom tomu memoarskih zapisa *Na ratnoj stazi prošireno*, pojačano izvornim opisima, prema ratnom dnevniku, tek ponegde dato i sa štogod emocija. Za onoga ko želi da upozna autentično svedočenje o celini vojno-političkih zbivanja na središnjem delu našeg ratišta od novembra 1942.

do kraja rata, a pogotovu o epopejama Neretve i Sutjeske, te složenim dejstvima Drugog udarnog korpusa u ciklusu završnih operacija za oslobođenje zemlje biće najbolje, odnosno gotovo neophodno, da sve četiri Vukanovićeve knjige čita uporedo. One se ne ponavljaju već dopunjuju, pri čemu nema ni pojedinosti koje bi protivurečile jedna drugoj, već se prepliću, proističu jedna iz druge, pozivaju na čitanje, opominju na pamćenje.

Od Komarnice do Hrčavke, po ratnom dnevniku

Drugi tom svojih ratnih memoara *Na ratnoj stazi* general Vukanović počinje zapisom iz ratnog dnevnika o sastanku komandanata divizija iz sastava Glavne operativne grupe kod Tita, 8. maja 1943, u Donjem Kruševu. Tu je Vrhovni komandant, na osnovu procene stvorene vojno-političke situacije i potrebe daljeg odlučnog delovanja na realizaciji strategijske zamisli o prodoru ka jugu Srbije, izdao naredbu o početku prodora Prve i Druge proleterske divizije u doline Tare i Lima, a zatim, postupno, ka Metohiji, i dalje ka dolini Morave, a Trećoj diviziji da, iz razvijenog borbenog rasporeda od gotovo 100 km, od Gacka do Podgorice, sa svoje tri brigade popunjene sa oko 3.000 boraca, u sadejstvu sa NOP odredima i objedinjavajući sve činioce NOP-a, štiti slobodnu teritoriju i leđa grupi divizija određenih za prodor ka jugoistoku zemlje, što je u osnovi, na drugom krilu borbenog rasporeda, bio zadatak Sedme banijske divizije u dolini Čehotine i Drinske operativne grupe u dolini Drine, uz staranje o Centralnoj bolnici.

Otprilike u isto vreme (6. maja), nemački komandant general Rudolf Liters izdaje zapovest o početku operacije »Švarc«, tako da, ratnom slučajnošću, obe zapovesti komandanta suprotstavljenih strana počinju da se realizuju 15. maja 1943. godine. Tako nastaju jednomesečne iscrpljujuće danoćne borbe na širokom operativnom prostoru, protkane sudarima dweju volja, ratnih veština, škola. Kao što je poznato, odnos snaga i mnogi drugi činioći bili su na strani neprijatelja, ali su, u krajnjem, pobedili jači moral, viši motivi za izvo-

jevanje pobeđe, životvornija taktika jedinica NOVJ i umešno Titovo komandovanje.

Tim događajima, sa širokog operativnog područja, razumljivo vezanim najviše za dejstva Treće divizije u bici na Sutjesci, Radovan Vukanović je posvetio 50 stranica svojih ratnih uspomena, izloženih u knjizi, koja donosi zapise o ljudima i zbivanjima od 8. maja 1943. iz kanjona Komarnice pa sve u naredne dve godine, do tog istog datuma 1945. godine i događaja na ulicama oslobođenog Zagreba. Sve je i tu zapisano racionalno, krajnje suzdržano, dato tako uverljivo da čitalac autoru bez ostatka veruje. Među onim što je već zapisano o Trećoj diviziji u operaciji »Švarc« — a pisano je i zapisano, s razlogom, više nego i o jednoj drugoj jedinici tog ranga, sem ostalog, i iz naše emotivne vezanosti za sudbinu ranjenika, za Savin podvig i pogibiju u jurišu uz Ozren, i sve ono još što nam Sutjeska znači — to je najautentičnije i najuverljivije štivo. I sa onim što je ranije objavljeno, to je dovoljno i za analize i za sinteze koje će o tadašnjim zbivanjima i dalje praviti istraživači u domenu ratne veštine i istoriografije. Zbog toga nema veće potrebe, ne bar sa stanovišta opštevojnog teorijskog časopisa, za širim prikazom Vukanovićevih pogleda, pa i onih kritičkih i samokritičkih, i na celinu operacije i na ulogu Treće divizije u njoj. Suština je da je ta divizija, iako dobrobrano proređena stroja u borbama i bojama od Une do Morače, a u borbama od Komarnice do Vučeva svedena na jedva 1.500 boraca, odlučnih da brane živote preko 1.700 ranjenih ratnih drugova i probiju obruč koji je držalo skoro 70.000 Litersovih vojnika — sve zadatke izvršavala odgovorno i dokraja se žrtvujući za više interese.

Kritički nadnet i nad sopstvenim odlukama i svestan svog dela odgovornosti za njihovu realizaciju, Vukanović ni kao pisac ne odbija moguće prigovore komandovanju divizijom na tom najdramatičnijem delu njenog ratnog puta, kada su radio-veze sa Vrhovnim štabom uglavnom bile u prekidu, a sa brigadama svedene na kurire. On ne isključuje subjektivne uticaje i propuste pojedinaca u pogledu bržeg reagovanja i u tako složenim uslovima, kada se divizija, sa gotovo 2.000 ranjenika, našla na okupu, na golom platou Vučeva, okružena sa 70.000 Litersovih vojnika i izložena uništavajućem dejstvu avijacije i artiljerije, zapućena ka Sutjesci. Moglo se, veruje i on, drugačije reagovati, odlukama i za-

povestima, pa je i ishod, verovatno, mogao biti drugačiji, a možda i nešto povoljniji. Međutim, naglašava on, danas — kada smo sabrali sopstvena sećanja i sećanja drugih, izučili naše i neprijateljeve dokumente, pročitali vlastite i tuđe studije, sagledali na katedrama strategije i operatike i na naučnim skupovima celinu i ove operacije u kontekstu zbivanja na celom ratištu — može se samo nagađati o mogućnostima bitno drugačijeg ishoda ove velike borbe. Teškoće su postojale i u realizaciji odluka, naročito zbog neredovne i krajnje spore veze, u taktičkim mogućnostima jedinica i njihovom angažovanju u borbi pri postojećem odnosu snaga, nedovoljnom poznavanju rasporeda, pokreta i namera neprijatelja na pojedinim pravcima taktičkog i operativnog značaja i stalnom stremljenju da se po svaku cenu spasu ranjenici.

Pisanje bez prava na popravni ispit

Najodgovorniji vojni starešina Južne (druge) grupe, svedene, na kraju, na sve proređenijsi stroj Treće udarne divizije, sa stalno uvećavanim brojem ranjenika, pred Sutjeskom sa Prvom dalmatinskom u prethodnici i Trećom sandžačkom brigadom u zaštitnici — prave i potpune ocene i ovde ostavlja nepristrasnom sudu istorije. Svojom obavezom je smatrao da, kao svedok iz prve linije, stavi na uvid dovoljno pojedinosti i dokaza o zbivanjima na prostoru od kanjona Komarnice do Sutjeske i, dalje, preko Zelengore do Romanije. Razume se, pred istorijom će, sa manje ili više dobrih razloga i valjanih argumenata, zadugo ostati i brojna otvorena pitanja. Otuda onima koji dolaze ostaje da pažljivo prosuđuju i nepristrasno formulišu odgovore na ta pitanja. No, do kakvih god odgovora došli, oni neće moći osporiti junaštvo, ljudsku solidarnost, osvedočeno čovekoljublje i optimizam onih o kojima Vukanović svedoči. To važi i za vrednosti njegove knjige. Ona nije nekrolog poginulima, već je to štivo o svesnom žrtvovanju za više ciljeve, svedočenje o junacima i junaštvima, o silovitim jurisima, želji za slobodom, što je i na Vučevu podrazumevalo prelazak Sutjeske, pobedu. S razlogom je to i knjiga proletarskog optimizma, a osuda svake predaje i primisli na bezizlaz

Odmah nakon proboja iz okruženja, Tito se, kako Vukanić svedoči, odlučio da, posle kraćeg predaha, nastavi ofanzivna dejstva širom istočne Bosne, povezujući ih sa pojačanim i međusobno usklađenim aktivnostima jedinica NOVJ na drugim delovima ratišta. Sama ta odluka, povezana sa rezultatima tih aktivnosti, značajno je operativno iskustvo u smislu one postavke klasika marksističke vojne misli da je svaka odluka na defanzivu vojske revolucije, u stvari, uvod u sopstveni poraz. I dalje, Titu je, u Kladnju, predlagano da rasformira Petu crnogorsku posle Sutjeske, i da sa njenih preostalih 200 boraca popuni znatno prореđeni stroj Četvrte proleterske brigade. (Sličan predlog Vrhovni komandant je dobio i za Sedmu banijsku diviziju.) Međutim, sjajni znalac ratničkih tradicija naroda i moralnih vrednosti iskusnih boraca za slobodu, odlučno je to odbio, govoreći da će i tako osute jedinice, sa velikim borbenim tradicijama i ratnim iskustvom, nakon kraćeg predaha i najnužnije popune, biti snažni borački kolektivi. Delujući na licu mesta — od Četvrte proleterske i bataljona Prve dalmatinske i Pete udarne brigade Tito formira Krivajsku operativnu grupu. Za komandanta tog združenog sastava imenovan je Radovan Vukanić.

Utvrdivši njeno tesno sadejstvo sa Drugom proleterskom divizijom, Tito je tu grupu orijentisao prema radničkim centrima, Doboju i Tuzli, pre svega zato što su postojale mogućnosti da se otuda mobiliše novo ljudstvo za popunu jedinica, a trebalo je, sem toga, uništiti četničke baze na Ozrenu. Zanimljivo je da je posle toliko vremena i iskustva s operativnim jedinicama iz Vrhovnog štaba, kako saopštava Vukanić, preporučena njemu i njegovom štabu široka primena partizanske taktike, s tim što će stvarati za to pogodne baze, sa kojih će se polaziti u nove napade. Lično je Tito ukazivao na potrebu primene manevra i postizanja iznenađenja, obezbeđivanja brzine i tajnosti pokreta, te na potrebu građenja čvrstih i trajnih spona vojske i naroda.

Delujući danonoćno i snažno prema veoma osetljivom području tuzlanskog bazena i u dolini Bosne, jedinice Krivajske grupe uspešno su primenjivale manevar prilikom držanja položaja i frontova, sem kada je odsudna odbrana objekata bila neophodna. Takav način dejstva zahtevao je prikrivene i pretežno noćne pokrete, omogućavajući najpodesniji manevr, postizanje iznenađenja, izvođenje kratkih i brzih

prepada i napada, postavljanje zaseda. U isto vreme, brižljivo se baveći lečenjem ranjenika i delujući politički široko u narodu, ta borbena jezgra iskusnih jedinica okupljala su oko sebe mnoštvo novih boraca iz te višenacionalne sredine.

Ostali delovi Treće udarne divizije takođe su, uglavnom na zavičajnim prostorima, nastavili političko delovanje na liniji jačanja NOP-a, a ubrzo su počeli da izvode i borbena dejstva, okupljajući oko sebe nove borce.

Uglavnom, u dva-tri meseca je završeno prikupljanje, organizovanje i aktiviranje razbijenih delova jedinica Treće divizije. Oko njih su se okupili obnovljeni partizanski odredi. a onda su oživele i oružane akcije. Tako su stvarani sve povoljniji uslovi za najavljeni dolazak ili povratak jačih snaga NOVJ na ta, zbog operacije »Švarc«, napuštena područja, koje će biti objedinjene Drugim udarnim korpusom.

Ratna misija Drugog udarnog korpusa

Drugi udarni korpus formiran je 10. septembra 1943. godine u veoma povoljnim vojno-političkim uslovima u zemlji i na savezničkim frontovima. Crvena armija je nezadrživo prodirala sa Istoka, a zapadni saveznici su sistematski napredovali uz italijansku »čizmu«, pa je i Musolinijeva vlada pala, tako da je u izgledu bila brza kapitulacija italijanske vojske, a samo u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku bilo je pet njihovih divizija. Zbog takve situacije i iščekivanja iskrcavanja anglo-američkih trupa na našu obalu Jadrana, na tom su se prostoru okupljali četnici, tražeći za sebe »istorijsku šansu«. U isto vreme, za upad na taj prostor pripremala su se i dve nemačke divizije — da bi se nastavio okupacijski sistem, za koji je Vermaht, radi odbrane Balkana i bezbednosti Grupe armija »E«, itekako bio zainteresovan. Zbog toga Vrhovni komandant NOV i POJ ta područja određuje za vojnu oblast Drugog udarnog korpusa i pod njegovu komandu, sem Druge proleterske i Treće udarne divizije, stavlja tamošnje jedinice. Pred pokret na tu prostoriju, Drugi korpus dobija sledeće zadatke: razoružavanje italijanskih jedinica, borba protiv okupatora i četnika i drugih kvislinških formacija, a u Crnoj

Gori posebno protiv četnika i separatista, i sprečavanje svih špekulacija, stvaranje slobodne teritorije i uspostavljanje na njoj narodne vlasti, mobilizacija boraca, formiranje novih jedinica i izbijanje sa jakim snagama na jadransko primorje, saradnja sa zapadnim saveznicima na Jadranu, povezivanje sa NOP-om Albanije, Srbije, Kosova i Metohije i njihovim jedinicama, radi borbene saradnje i kasnijeg razvoja borbениh dejstava na tim područjima. Time je, ponajpre, trebalo obezbediti jednu od osnovnih pretpostavki za što skorije i uspešno ostvarenje Titove strategijske zamisli o prodoru operativnih jedinica NOVJ u Srbiju u kojoj je narodnooslobodilački pokret bio u snažnom usponu.

Prema vlastitom i nešto detaljnije vođenom ratnom dnevniku, Vukanović rekonstruiše borbe kroz Hercegovinu i Crnu Goru i, naročito, likvidaciju četničkih komandi u Manastiru Ostrogu (oktobar 1943), što je imalo za posledicu potpun demoralizaciju i rasulo četničkih jedinica u Crnoj Gori i susednim oblastima. Dalje, autor opisuje kako su Nemci razoružali italijanske divizije »Emilija« i »Ferara« u Primorju, dok su divizije »Taurinenze« (granični deo Hercegovine i Crne Gore) i »Venecija« (severna Crna Gora) pokušale da se, pod uticajem rukovodstva NOP-a na terenu, tome odupru. One su uspele da se održe na okupu, uz manje otpore Nemcima, do dolaska jedinica Drugog korpusa u te krajeve, pod čijim uticajem su se opredelile za pristupanje NOVJ. Kasnije (2. decembra 1943) od njih je formirana italijanska partizanska divizija »Garibaldi«, koja je bila u sastavu Drugog korpusa NOVJ.

Na tridesetak stranica pisac razmatra dejstva jedinica Pete brigade na područjima gde su još bili dosta jaki četnički i muslimanski nacionalistički pokreti, gde su pokušavali uspostaviti kvislinšku vlast, protiv čega se trebalo stalno boriti, kao i protiv delova tek prispele 181. nemačke divizije. Ta njegova razmatranja podstiču na razmišljanje o tome od kolikog je i kakvog značaja kada se jedinice nađu na teritoriji koju dobro poznaju, a naročito kad poznaju mesno stanovništvo, budući da se brže uspostavlja saradnja sa organima vlasti, lakše angažuju ljudske i materijalne rezerve, sveobuhvatnije prikupljaju obaveštajni podaci, racionalnije ceni situacija, sigurnije se bori i pobeđuje itd. Dejstvima o kojima je reč, stvarani su uslovi da se ubrzo konstituišu naj-

viša, izvršna i zakonodavna, rukovodstva crnogorskog naroda i obezbeđuje njihovo nesmetano funkcionisanje, što je bila pretpostavka za široko tumačenje i uspešnu primenu odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. Takođe, u stvorenim vojno-političkim uslovima, formirane su četiri nove crnogorske brigade, a zatim i Primorska operativna grupa divizijskog ranga (23. februara 1944), koja je mesecima dejstvovala u Crnoj Gori i na Primorju, te 37. sandžačka NOU divizija (4. marta 1944).

Na pravcima kroz Sandžak, a delom i kroz Hercegovinu i Crnu Goru, jedinice korpusa su, decembra 1943, pružile odlučan otpor jakim nemačkim snagama, čiju je glavninu predstavljala Prva brdska divizija, u okviru operacije »Kugelblic«. Ta operacija je bila sastavni deo ciklusa operacija na tlu Jugoslavije, koje su Nemci preduzeli da bi razbili snage NOVJ u zaleđu obale i oslobodili komunikacije koje izvode ka Jadranu. Osim toga, trebalo je izbaciti naše snage iz Sandžaka i istočne Bosne i time otkloniti opasnost od njihovog prodora u Srbiju, koja je za Nemce bila od izuzetnog značaja, naročito zbog komunikacija koje su kroz nju vodile na jug — u Grčku i Albaniju, gde su imali velike interese i jake snage. Nakon postignutog potpunog iznenađenja i uspeha u prijepoljskoj bici (3/4. decembra 1943), nemačke snage su silovito prodrle u te oblasti, što je bilo u okviru tzv. šeste neprijateljske ofanzive, preduzete protiv naših jedinica i oslobođene teritorije širom Jugoslavije. U tim odbrambenim borbama i bojevima, vođenim na relativno velikoj dubini, uspešno je angažovana i divizija »Garibaldi«.

Veoma dinamične, zimske i prolećne, operacije divizija Drugog korpusa na tom širokom prostoru, opisane su, kako je rečeno, faktografski (prema ratnom dnevniku, sećanjima i dokumentima). One su zanimljive za izučavanje i sa stanovišta dejstava u dolinama reka (Zete, Morače, Lima i Tare) i duž važnih komunikacija, izvođenja manevara i prebacivanja brigada s jednog na drugi pravac, i s kraja na kraj korpusne prostorije, radi zaštite i proširivanja slobodne teritorije, formiranja, preformiranja i pretpotčinjavanja jedinica, sadejstva operativnih i partizanskih sastava i njihovog angažovanja. Ta su iskustva zanimljiva i sa stanovišta organizovanja sopstvene propagande i suprotstavljanja neprijateljevom; zatim, u pogledu dinamičkog delovanja korpusne vojne

oblasti, pospešivanja privrednog i političkog života, te prosvetnih, kulturnih i drugih aktivnosti na teritoriji, itd.

U vreme tih zimskih dejstava, dejstvujući na svom operativnom području, kao delu vojnog područja Drugog korpusa, 29. hercegovačka divizija je u operaciji »Kugelblic« i kasnije izvodila svojevrsnu i jedinstvenu aktivnost protiv Nemaca i kvislinga. Ta aktivnost se ispoljavala putem neprestanih borbi, bojeva i pokreta, što je neprijatelja lišavalo mogućnosti za predah i mirovanje, a pogotovu mogućnosti da realizuje svoje planove. Usled takvih sukcesivnih dejstava ove divizije, neprijatelj nije mogao oceniti koje i kakve snage mu se suprotstavljaju, na kom mestu u Hercegovini i kada će biti napadnut, te je trpeo neuspehe. Zapravo, ta zimska dejstva 29. divizije sastojala su se od bezbroj manjih i većih akcija, diverzija i pokreta, kojima je obuhvaćen širok prostor kojim su se neprijateljeve jedinice koristile ili su to želele i nastojale. U tome, kako to Vukanović slikovito opisuje, nisu učestvovalе samo jedinice divizije, nego i teritorijalne formacije, od odreda do grupa, u koje se uključivalo i stanovništvo. U uslovima takvog suprotstavljanja, primenom različitih borbenih dejstava, 29. divizija je bila u stanju da se održi na svom operativnom području, nanoseći neprijatelju znatne gubitke i, u krajnjem, izlazeći kao pobednik. Osnovu za izučavanje tih osobenih i, sa stanovišta vođenja ONOR-a, veoma poučnih dejstava, Vukanović je takođe uverljivo predočio.

U vrtlogu andrijevičke i durmitorske operacije

Danonoćnim dejstvima 29. divizije na području Hercegovine i Primorske operativne grupe na pravcu Podgorica — Nikšić i na prostoru Crne Gore, angažovane su znatne neprijateljeve snage, a time je efikasno sadejstvovano ostalim jedinicama Drugog udarnog korpusa u odbrani, održavanju i uređenju slobodne teritorije u Sandžaku i severnoj Crnoj Gori. Sprečen je pokušaj da neprijatelj dublje proдре u taj prostor, na kome su se, istovremeno, prikupljale divizije NOVJ i pripremale za odlučan prodor u Srbiju. Na tom delu korpusne vojne oblasti, od sredine jula 1944, prikupljala se

i formirala Operativna grupa divizija — sa zadatkom da dejstvuje prema Ibru, Moravi i Toplici. Divizije Drugog korpusa (3, 29. i 37) i Primorska operativna grupa dobile su zadatak da svojim dejstvima u Sandžaku i Crnoj Gori olakšavaju i obezbeđuju pokret i prodor Operativne grupe kroz Srbiju, kao i ostalih jedinica NOVJ koje će preko te teritorije, kao ojačanje te grupe, biti naknadno upućivane na taj pravac.

Nemci su tada imali prilično tačne podatke o prikupljanju grupa divizija NOVJ u istočnoj Bosni (1. i 6. proleterska divizija Prvog korpusa) i severnoj Crnoj Gori, te o njihovom neposrednom cilju — da prodru u Srbiju. Svesni te opasnosti, oni nisu odustajali od čvrste namere da onemoguće prodor snaga NOVJ u Srbiju, znajući što one znače za njihove grupacije na jugoistočnom prostoru evropskog ratišta (Grčka i Albanija), naročito u vreme nezadrživog približavanja Crvene armije Balkanu. Zbog toga su Nemci, tokom jula 1944 — u vreme prikupljanja Operativne grupe i dok su novodošle jedinice Drugog korpusa preuzimale položaje — pokušali da prodru u dolinu oslobođene teritorije, vežu naše jedinice na tim pravcima i onemoguće pokret Operativne grupe. To su nameravali da postignu odlučnom ofanzivom snaga od Peći i Rožaja, dolinom Lima, a istovremeno i napadima od Sjenice i Nove Varoši prema unutrašnjosti Sandžaka. U stvari, to je bila nemačka operacija »Draufgenger«, u nas poznata kao andrijevička operacija (najvažnijim delom vezana za širi rejon tog grada, a vođena od 18. do 28. jula 1944). Odlučnim borbama Treće i 37. divizije za održavanje limskog mostobrana i intenzivnim borbenim dejstvima 29. divizije u Hercegovini i Primorske operativne grupe u Crnoj Gori i na Crnogorskom primorju, stvoreni su uslovi da se Operativna grupa divizija 28. jula odvoji od neprijatelja i započne prodor u Srbiju, da bi 4. avgusta izbila na Kopaonik i povezala se sa jedinicama NOVJ u jugoistočnoj Srbiji radi razbijanja okupatora i četnika na tom prostoru. Niko u nas, kao Vukanović, još nije sa toliko poznavanja činjenica i širine u procenama opisao andrijevičku operaciju, i gotovo istovremeno i s istim ciljem vođenu operaciju jedinica nemačkog Petog SS-korpusa protiv 29. divizije, koja je u nemačkoj istoriografiji poznata po šifrovanom nazivu »Zonenstih«, a u nas sniježničko-trusinska operacija.

Ne mireći se sa činjenicom da u julu nisu uspjeli da spreče prikupljanje i prodor Operativne grupe divizija iz doline Lima u Srbiju, Nemci su za avgust pripremali novu operaciju, sa ciljem da onemoguće prodiranje drugih snaga NOVJ iz te oblasti u Srbiju (Prvi proleterski i 12. udarni korpus) i razbiju naše snage u Crnoj Gori. Tu su operaciju nazvali »Ribecal«, a u nas je poznata kao durmitorska operacija.

U skladu sa procenama značaja predstojeće operacije, Nemci su za njeno izvođenje angažovali jake združene snage (1. brdska i 13. SS divizija, delovi »Handžar« i SS divizije »Skenderbeg«, divizije »Brandenburg« i 181. divizije, te više borbenih grupa i padobranski lovački bataljon) ojačane bugarskim, ustaškim, domobranskim i četničkim sastavima. Time je neprijatelj, za početak, obezbedio prednost za brze prodore, snabdeven dovoljnim brojem odgovarajućih transportnih sredstava koja su mu na tom terenu omogućavala pothranjivanje ratnim potrebama jedinice svojih prvih ešlona i manevre po pravcima. Samo protiv Treće udarne divizije, razvučene na frontu od 60 do 70 km, sa glavninom u dolini Lima, neprijatelj je postigao desetostrukom nadmoćnost u ljudstvu angažovanjem oko 30.000 vojnika. Zbog toga je štab korpusa naredio da Treća divizija preduzme »postupni odstupni manevar«, od linije do linije, određujući dubinu tog manevra na oko 100 km, uz primenu zadržavajuće i uporne odbrane, s ciljem da u pogodnom momentu izvrši pregrupaciju jedinica i njihovo zabacivanje u pozadinu neprijatelja. Štab korpusa je usmeravao tok dejstva Treće divizije u okviru tog manevra i usklađivao dejstva ostalih svojih jedinica za njegovo ostvarenje.

Da bi se jedinice rasteretile, iz Berana su, savezničkim avionima, prebačeni teški ranjenici na lečenje u Italiju, a 1.059 ranjenika Prvog i 12. udarnog korpusa i drugih jedinica evakuisano je sa improvizovanog aerodroma u Donjim Breznama (desna obala Komarnice). U opisivanju »neborbenih« akcija, Vukanović svedoči kako su čuvani masovni zbegovi koji su, objektivno, sputavali jedinice, te kako su se iznosile i spasavale materijalne rezerve iz ugroženih područja u nepristupačne predele.

Prodirući jakim snagama iz više pravaca, naročito sa nemačkom 369. divizijom, prema 29. hercegovačkoj diviziji, neprijatelj je nameravao da glavninu protivničkih snaga na-

baci na kanjone Komarnice i Pive, i tu izbiје na uzan prostor i uništi. Time bi još više bili ugroženi ranjenici Šeste proleterske divizije i 12. udarnog korpusa. Intervencijom Vrhovnog štaba sa Visa kod saveznika, na aerodrom u Donjim Breznama sletelo je tridesetak transportnih aviona, 22. avgusta. U nekoliko navrata i pod zaštitom boraca, tim avionima prebačeni su i preostali ranjenici i bolesnici. To je bio presudan momenat, jer je time olakšan manevar jedinicama, pritešnjenim u oblasti Durmitora, a naročito jedinicama Treće udarne i Šeste (ličke) divizije. Stvoreni su uslovi za lakše izmicanje jedinica neprijateljevim udarima i zabacivanje u njegovu pozadinu. Krajem avgusta, uočeno je da neprijatelj sa tog prostora prebacuje svoje jedinice ka Zapadnoj Moravi i Beogradu — da bi zadržao napredovanje Crvene armije. Prva brdska divizija je, recimo, prebačena da zatvori dolinu Timoka.

U najkraćem, sadejstvom jedinica Drugog i Trećeg, a u završnoj etapi i Prvog i 12. korpusa NOVJ, neprijatelj je zaustavljen i tučen u širem rejonu Durmitora i Pive, čime su stvorene neophodne pretpostavke za evakuaciju preko 1.000 ranjenika, izvlačenje iz borbe, a potom pokret Prvog i 12. korpusa NOVJ za prodor u Srbiju, te zabacivanje ojačane Treće divizije u pozadinu neprijatelja da bi tako oslobodila u ofanzivi izgubljenu teritoriju i sa takve osnove, podržavana manjim partizanskim sastavima i terenskim bataljonima OZN-e, napadala u leđa neprijatelju. Taj manevar je bio usaglašen sa dejstvima svih jedinica Drugog korpusa.

Opsežne pripreme za operacije protiv Grupe armija „E”

Završetkom durmitorske operacije i prebacivanjem dela jedinica Vermahta na druge delove ratišta, te obezbeđenjem uslova za prodor u Srbiju i drugog operativnog ešelona, za Drugi udarni korpus stvoreni su uslovi za popunu ranije formiranih i novoformiranih, operativnih i teritorijalnih jedinica. A onda su poletno otpočele nove borbe. Time je nastao četvoromesečni period završnih operacija za potpuno oslobođenje Crne Gore i Sandžaka. U tom periodu vođene su upor-

ne i iscrpljujuće borbe širom korpusnog područja, jer je trebalo vezati po jednu nemačku diviziju u Hercegovini i Crnoj Gori sa oko 15.000 četnika i toliko drugih kvislinga, i onemogućiti, u isto vreme, organizovano izvlačenje i povlačenje preko korpusne vojne oblasti dva kompletna nemačka armijska korpusa iz sastava Grupe armija »E«. U tim operacijama ostvarivano je uspešno sadejstvo sa jedinicama Osmog korpusa, u Primorju i delu Hercegovine, i Trećeg korpusa u istočnoj Bosni. Ostvarena je, takođe, široka saradnja sa zapadnim saveznicima, preko baze NOVJ u Bariju — u pogledu borbenog sadejstva sa avijacijom, prebacivanja ranjenika na lečenje, snabdevanja baza za pozadinsko obezbeđenje korpusa. Radi unapređivanja te saradnje, na visoravnima i kraškim poljima, pravovremeno je izgrađeno više improvizovanih, a uz njih, zbog mogućih magli i mećava, alternativnih aerodroma, što ostaje kao jedna od ratnih tekovina i pouka. To je bilo i vreme masovnih popuna jedinica iz udaljenih krajeva, a najviše iz Šumadije i sa Kosova, sa kojima su organizovano prebacivana i značajna materijalna sredstva, što je bilo veoma značajno, jer su sve mogućnosti i u ljudskim i materijalnim rezervama sa korpusnog područja bile potpuno iscrpljene, a ratne potrebe su bile sve veće. Otuda, tim veća potreba da se sećanja komandanta Vukanovića na te događaje preporuče i upućenijem čitaocu, naročito ona mesta koja pisac ojačava i »omekšava«, ma i suzdržanim emocijama, olakšavajući nam da mnoga pitanja šire shvatamo i lakše upamtimo.

Nakon završene sedmodnevne i dobro usklađene zajedničke operacije jedinica NOVJ i savezničkog vazduhoplovstva (od 1. do 8. septembra 1944), izvedene širom Jugoslavije, kojom su snažno zahvaćeni gradovi i komunikacijska mreža i sa ovog dela ratišta, Vrhovni štab NOVJ je (10. septembra) upoznao štab Drugog udarnog korpusa sa razvojem vojno-političke situacije. Pri tom je ukazano da Grupi armija »E« (tada 350—400.000 vojnika), zbog prekida komunikacija dolinom Morave, predstoji povlačenje iz Grčke i Albanije duž Primorja i preko Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine. Zbog toga je jedinicama Drugog korpusa predstojao višemesečni period danonoćnih dejstava, mahom na brdsko-planinskom zemljištu i u jesenjim i zimskim uslovima, na prostoru od mora do Zlatibora i od Bojane do Drine.

Procene Vrhovnog štaba o pravcima izvlačenja glavnine Grupe armija »E« pokazale su se tačnim već nakon mesec dana. Zbog razvoja situacije na središnjem delu našeg ratišta, posebno onemogućavanje saobraćaja neprijatelju dolinom Morave, većem delu snaga Vermahta koje su se užurbano izvlačile iz Grčke i Albanije preostalo je da se probija i izvlači upravo najnepogodnijim pravcima, preko područja koje su »pokrivale« jedinice Drugog udarnog korpusa: 21. armijski korpus kroz Crnu Goru, a 91. armijski korpus kroz Sandžak. A na tom prostoru već su se, kako je rečeno, nalazile dve nemačke divizije (369. na prostoru Hercegovine i 181. u Primorju i Crnoj Gori), kao i četničke, ustaške i domobranske jedinice.

Odstupanje 21. korpusa, pod pritiskom jedinica NOV Albanije, počelo je krajem oktobra, u skladu sa odlukom njegovog komandanta (generala Lejzera) da se glavnina probije pravcem Skadar — Podgorica — Nikšić i dalje ka Sarajevu, a pomoćne snage jadranskim primorjem. Međutim, zbog razvoja situacije u Primorju, taj pravac povlačenja za Nemce je bio potpuno isključen, a onemogućeno im je izvlačenje i iz podgoričke kotline ka Nikšiću, dolinom Zete. Zbog takve situacije general Ler donosi odluku da se nemačke trupe iz Crne Gore povuku na sever, prema Sandžaku i dolinom Drine. Taj pravac povlačenja je vodio od Podgorice preko Kolašina ka Bijelom Polju, u operativnom smislu u susret snagama 91. armijskog korpusa, koji se, preko istočnog Sandžaka, probijao prema Prijepolju. Istovremeno, Ler je naredio komandantu 91. korpusa da sa jednom divizijom, upućujući je hitno uz Lim ka Mojkovcu i dolini Tare, prihvati jedinice 21. korpusa (sa pridodatim delovima, oko 80.000 vojnika), koje su se već mesec dana nalazile u okruženju, a još teži uslovi su ih tek čekali u toku proboja jedinom komunikacijom i planinskim terenom do dubokih dolina Lima i Tare. Tako riskantna odluka doneta je u krajnje teškim uslovima, nakon što su nemačke komande pokušale da se te snage probiju u raznim pravcima. Tako je prestao samo jedan — najteži.

Nastaje 40-dnevni period borbi u surovim zimskim uslovima, na veoma teškom zemljištu i u najsloženijim taktičkim okolnostima, u kojima su do punog izražaja došli veština jedi-

nica NOVJ u primeni partizanske taktike i kombinovanih oblika dejstva, prednosti poznavanja terena itd.

Posle sedmodnevnih borbi, neprijatelj je zauzeo ključni objekat, planinu Vjeternik, čime je, faktički, obezbedio pravac daljeg organizovanog izvlačenja glavnine 21. korpusa i upad u dolinu Tare, odakle mu je, uz neprekidnu borbu, žurila u susret 22. grenadirska divizija iz sastava 91. korpusa. Njihove su se prethodnice spojile 18. decembra, između Mojkovca i Kolašina. U takvim uslovima Vrhovni štab je sugerisao štabu Drugog korpusa da njegove jedinice, u gonjenju neprijatelja, primenjuju šire nego dotad, bočna dejstva a izbegavaju frontalna.

Oslobođenje Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine

U tih 40 dana (od 28. 11. 1944. do 4. 1. 1945) probijanja i povlačenja uskim planinskim pravcima, jedinice 21. korpusa su, još pre spajanja sa 22. grenadirskom divizijom, u dano-noćnim napadima naših jedinica, lišene gotovo sve motorizacije i prevoznih sredstava; u celini je poremećen sistem njihovog snabdevanja, a popuna gorivom potpuno onemogućena. Teški ranjenici su sa bojišta prebacivani u Podgoricu i odatle su noću transportovani u Sarajevo. Na tom pravcu, dolinom Lima i Tare, oko 6.000 boraca iz Drugog korpusa hrabro i odlučno se borilo protiv deset puta brojnijeg neprijatelja. Kao vredno iskustvo treba istaći umešnost štabova jedinica Drugog korpusa u iznalaženju najpovoljnijih načina dejstava. U takvim uslovima i pri postojećem odnosu snaga nije mogao da se spreči proboj neprijatelja, ali odlučnim dejstvima nanošeni su mu veliki gubici, usporavano kretanje, primoravan je da razvlači borbeni poredak i izdužuje kolone, i time izlaže njihove bokove udarima naših snaga.

Višestruke su potrebe da se opus generala Vukanovića o ovom periodu NOR-a i na ovom prostoru pažljivo izuči, radi sticanja šireg uvida u to kako štabovi jedinica različite veličine, pa i borački kolektivi, a partijske organizacije pogotovu, nalaze mogućnosti da, tako reći, svakodneвно analiziraju sopstveni borbeni učinak, izvuku pouke, srede iskustva i odrede naredne zadatke. Tu su i iskustva u organizovanju

vojnih i političkih kurseva pri štabu korpusa i štabovima divizija, koji su radili, doslovno, u pokretu, između okršaja, gde su, uz borbu, smišljeno pripremani komandiri i komesari koji će stati na čelo boraca bez većeg iskustva, naročito nakon velikih i čestih odlazaka starešina u druge, mlađe jedinice.

Podjednako kao 21. korpus, koji se, uz krajnje napore, izvlačio od Podgorice ka Bijelom Polju, i 91. armijski korpus se sa ne manje nevolja probijao od Novog Pazara ka Višegradu. To je bila još brojno jaka, dobro naoružana i organizovana operativna jedinica, odlučna da se probije u istočnu Bosnu, u sastav glavnine Grupe armija »E«. Na tom pravcu povlačenja, još od doline Ibra, preko Pešterske visoravni ka Prijepolju, taj korpus je bio primoran da vodi borbe protiv jedinica Drugog udarnog korpusa. Po meri probijanja tih nemačkih jedinica, nešto ubrzanog spajanjem snaga 21. i 91. armijskog korpusa, pristizale su nove jedinice NOVJ i angažovale se u borbi. Međutim, ta grupacija Vermahta i dalje je bila znatno brojnija i bolje naoružana od ovih jedinica NOVJ, pa je uspevala da se, iako uz sve veće gubitke, probija iz brojnih okruženja, odbija bočne napade, slama zasede i dr. a zatim proređena, sredinom januara 1945, izbiye u dolinu Drine, na sektoru Višegrad — Sarajevo.

Imajući u vidu taj, makar delimičan, uspeh neprijatelja, Vukanović o njemu svedoči korektno, nalazeći pravu reč za kvalitete njegovog boračkog sastava, za taktičke postupke i upornost u borbi, svestan da je samo pobeda nad jakim protivnikom i prava pobeda.

Razume se, nije zapostavio zamašna jesenja i zimska dejstva 29. divizije u Hercegovini, pa i šire, u borbama za oslobođenje dubrovačkog primorja, čime su stvoreni uslovi za oslobođenje Mostara, kao jakog organizovanog komunikacionog čvora i raskršća, pripremljenog za upornu odbranu: nije ispustio ni razbijanje jake četničke grupacije u rejonu Kalinovnik — Trnovo — Foča, ocenivši da je time stvorena povoljna situacija za izvođenje operacija za konačno oslobođenje Hercegovine. Operativna iskustva na koja pisac ukazuje, opisujući tok mostarske operacije, tiču se prvenstveno organizacije borbene saradnje divizija naše kopnene vojske, njihovog sadejstva sa rodovskim jedinicama — tenkovskim i artiljerijskim, sa vidovskim sastavima — Prvom i Drugom

eskadrilom NOVJ i, posredno, ali veoma intenzivno i korisno — Jugoslovenskom mornaricom.

Pošto su do prvih dana poslednje ratne godine oslobodile Crnu Goru, Sandžak i najveći deo Hercegovine, glavne snage Drugog udarnog korpusa su, po naređenju Vrhovnog štaba od 10. januara 1945, usmerene na gonjenje nemačkih snaga ka istočnoj Bosni, sa preciznim zadatkom da što pre otpočnu dejstva na komunikaciji Višegrad — Sarajevo, kuda se povlačio 21. armijski korpus. U naređenju je naglašeno: »U ovim operacijama preticati i stalno napadati neprijateljeve glavne snage, a izbegavati prosto potiskivanje neprijatelja i zaštitničke borbe. Za borbe sa neprijateljevim zaštitnicama ostaviti najmanje odredske snage, a glavninu operativnih jedinica angažovati na bokove odstupajućih snaga, na pravcu njihovog odstupanja za Sarajevo.«

Prebacivanje divizija i štaba korpusa na prostor istočne Bosne bilo je povezano sa velikim teškoćama, pogotovu zbog surove zime i, naročito, izuzetno dubokog snega. Stranice svedočenja o tom prebacivanju čitaju se kao najuzbudljivije štivo. Ta iskustva iz dejstava naših jedinica u zimskim uslovima na izrazito kraškom i brdsko-planinskom zemljištu, kakve karakteristike ima bar dve trećine našeg ratišta, veoma su značajna. Valja imati na umu, svakako, i Vukanovićevo kazivanje o tome kako su njegove divizije, baš u tim najtežim taktičkim i klimatskim uslovima, narastale na brojno stanje i do 10.000 boraca, popunjavajući se sa zborišta udaljenih na stotine kilometara; zatim, kako je u najtežim zemljišnim uslovima uspešno organizovano pozadinsko obezbeđenje jedinica doturom materijalnih sredstava čak od Splita ili Kruševca; i dalje, kako su, u predasima borbi, radili i po 15 vojnostručnih i 5 političkih kurseva, kako su jedinice pripremane da preuzmu dodatne zadatke od brigada i divizija koje su, po naređenju Vrhovnog štaba, prebacivane na druge sektore, a toga je, pri kraju januara 1945, bilo i preko očekivanja. Uz to, iz Drugog korpusa je upućivan i sve veći broj starešina u druge jedinice, a posebno u Beograd.

Sve se to, sa svim posledicama, u najsurovijoj ratnoj školi, uz pojačan stručni i politički rad i u pobedonosnom poletu — uspešno rešavalo.

Na težištu velike prolećne ofanzive Jugoslovenske armije

U okviru zamisli za izvođenje sarajevske operacije, maršal Tito je 17. marta naredio formiranje Operativnog štaba Grupe udarnih korpusa NOVJ (Drugi, Treći i Peti), sa generalom Vukanovićem na čelu. Zadatak štaba je bio da odmah izradi planove i izvrši pripreme za izvođenje predstojeće operacije, s tim da njegove predloge prethodno verifikuje Generalštab Jugoslovenske armije. Sve je to urađeno na vreme i na uspešan način, kako je pokazala i ratna praksa. Dejstva jedinica sva tri korpusa u dolini Bosne i na području Sarajeva bila su sastavni deo velike prolećne ofanzive Jugoslovenske armije.

Izvođena po etpama, sarajevska operacija je trajala gotovo mesec dana — do oslobođenja Zenice, Žepča i Zavidovića, odnosno do uključivanja glavnine jedinica angažovanih u operaciji u Drugu armiju. Time je operacija ušla u ciklus prve etape završnih operacija za oslobođenje Jugoslavije. Njen značaj je, pre svega, u tome što je Sarajevo, sa širom okolinom, kao operacijski prostor, posle oslobođenja Beograda, odnosno posle prekida za Vermaht strategijski važne komunikacije dolinom Morave i uspostavljanja sremskog fronta — postalo prihvatna baza za glavninu snaga Grupe armija »E«, koje su se povlačile dolinom Ibra i preko Sandžaka i Crne Gore, i dalje dolinom Bosne. Vojni, a i politički razlozi, nametnuli su Generalštabu Jugoslovenske armije odluku da se Sarajevo što pre oslobodi, te da se preostale snage Vermahta gone dolinom Bosne, koju treba očistiti pre razmaha sremsko-slavonske operacije i dubljeg prodora Druge armije južno od Save.

Na tom širokom prostoru, 38.000 naših boraca 30 dana i noći uspešno se borilo protiv 63.000 nemačkih vojnika (uglavnom organizovanih u jedinice 21. brdskog armijskog korpusa), ojačanih ustaškim, kozačkim i drugim jedinicama.

Brojne borbe i bojeve, vođene na brdsko-planinskom zemljištu i u uskim dolinama, globalno uzev, na prostoru Ivan-sedlo — Trnovo — Pale — Romanija — Zenica — Kiseljak, na operativnoj dubini sve do Zavidovića, pisac je tretirao kao delove celovite operacije. Pri tom je znalčki izlo-

žio iskustva i pouke stečene prilikom izvođenja borbenih dejstava u zimskim uslovima na planinskom, brdskom, besputnom, i ispresecanom zemljištu, zatim iskustva iz domena planiranja i usmeravanja operacije u *ad hoc* stvorenom štabu, saradnje prostorno udaljenih štabova operativnih sastava, sa dejstva jedinica Jugoslovenske armije sa partizanskim odredima i jedinicama i organizacijama NOP-a na neoslobodenoj teritoriji (u gradovima, selima, preduzećima, pa i neprijateljevim jedinicama), pri čemu su karakteristične velike urbane celine. Iscrpno su navedena iskustva stečena u toku izvođenja manevara i brzog reagovanja na promene taktičke i operativne situacije, odlučnih prodora uskim rečnim dolinama i dubokim planinskim kanjonima, uličnih borbi i saradnje sa vojnim i političkim organima u gradovima, delovanja obaveštajne službe, održavanja veze između NOP-a u gradovima i štabova jedinica, i između štabova, naročito putem radija i kurira, te primeri različitih oblika borbe i otpora u okupiranim gradovima. Ukazano je na značaj jačanja borbenog raspoloženja u jedinicama i među građanima i organizovanja partijsko-političkog rada. Vredna su i iskustva stečena tokom saradnje vazduhoplovnih i kopnenih jedinica, izvođenja protivudara, popunjavanja jedinica novim borcima, snabdevanja tehničkim i intendatskim potrebama u krajnje oskudnim i taktički nepovoljnim uslovima, sanitetskog zbrinjavanja ranjenika i organizovanja primarne zdravstvene zaštite boračkog sastava i naroda.

U Vukanovićevim zapisima i monografijama zapažaju se i kritički tonovi, koji se odnose na grupisanje snaga, usklađivanje odluke sa nastalom situacijom, koja se, veoma često, i radikalno menjala, procenu snaga i namera neprijatelja, te dejstva jedinica (zbog male propusne moći pravaca, uglavnom, po divizijama).

Još dok su se ratnici odmarali u gradu na Miljacki, načelnik Generalštaba Jugoslovenske armije saopštio je Titovu odluku da general Vukanović od tri korpusa, koji su izveli sarajevsku operaciju, odmah formira Šestu armiju. No, realizacija odluke je, zbog prećih potreba fronta, odložena za oko mesec dana, i Vukanović je određen za pomoćnika komandanta Druge armije, a ubrzo, u okviru tog strategijsko-operativnog sastava, za komandanta *ad hoc* formirane Karlovačke operativne grupe (sastava tri divizije).

Svoj odlazak na novu dužnost general Vukanović nije shvatio činom oslobađanja od obaveze da zapiše štogod i o daljem ratnom putu divizija kojima je komandovao u jedno teško vreme i u izrazito složenim operativnim uslovima. To je sasvim u skladu sa njegovim opredeljenjem da o svakome i o svemu, sa sopstvene ratne staze, komandantski odgovorno svedoči, ostavljajući makar škrt ratni zapis. A o sebi — gotovo ništa. I zbog toga zasluži poverenje čitalaca, trajući u našem vremenu kao borac koji se podjednako odgovorno, hrabro i vešto koristio i puškom i perom, smatrajući ih veoma značajnim sredstvom za izvojevanje pobede i očuvanje njenih tekovina.

S U M M A R Y

A RICH SOURCE OF WAR EXPERIENCE

An essay on rich publicist's opus of Colonel General Radovan VUKANOVIĆ, a revolutionary and academician, written on the occasion of publication of the second volume of his highly noted memoirs.

General Vukanović has published, among other works, monographies on two operational units which were commanded by him in the National Liberation War — the 3rd Shock Division (published in 1970) and the 2nd Shock Corps (published in 1982) — two volumes of war reminiscences, under the title *Na ratnoj stazi* (On War Path) (published in 1965 and 1985 respectively); essays on Sutjeska battle and the Sarajevo operation; and seven studies published in the general military theoretical magazine »Vojno delo«.

In his books and other works, general Vukanović presents numerous battles and operations and draws tactical and operational lessons from tactical operations of units commanded by him, particularly from their crushing the enemy forces in operations in areas of Andrijevisa, Snježnik — Trusino and Durmitor, and finally from their operations in defeating the 21st and 91st German Army Corps, elements of the German »E« Group of Armies. He also generalized experiences and lessons from operations carried out by the operational formations of the NLAY in the Sarajevo operation in April 1945, wherein he commanded a group of corps.

RESUME

UNE SOURCE RICHE D'EXPERIENCES DE GUERRE

Cet essai consacré à l'ensemble de l'oeuvre publiciste volumineuse de Radovan Vukanović, révolutionnaire, général et membre de l'Académie, a été écrit à l'occasion de la parution du second tome de mémoires qui ont suscité un vif intérêt.

Entre autre, le Général Vukanović est l'auteur des monographies sur deux unités opérationnelles qu'il a commandées dans la GLN — Troisième division d'assaut (1970) et Le deuxième corps d'armée d'assaut (1982), deux tomes de mémoires de guerre intitulés comme *Sur les parcours de la guerre* (1965 et 1985), des essais sur la Bataille de la Sutjeska et sur l'opération de Sarajevo, ainsi que sept contributions parues dans »Vojno delo«, revue théorique militaire.

Dans ses livres et écrits, le Général Vukanović passe en revue de nombreux combats et opérations et présente les expériences tactiques et opérationnelles des actions de combat des unités placées sous son commandement, notamment lors de la destruction des forces ennemies par les opérations d'Andrijevic, de Snjeznik, de Trusina et de Durmitor, ainsi que par les opérations qui ont permis la destruction des 21e et 91e Corps d'armée allemands faisant partie du Groupe d'armées »E«. De même, il a offert une vue d'ensemble des expériences portant sur les actions des effectifs opérationnels de l'ALNY pendant l'opération de Sarajevo (avril 1945), dans laquelle il a commandé un groupe de corps d'armées.

РЕЗЮМЕ

БОГАТЫЙ ИСТОЧНИК ВОЕННОГО ОПЫТА

Очерк о богатой публицистической деятельности революционера, генерала и академика Радована Вукановича написан в связи с опубликованием второго тома его мемуарных записей. Генерал Вуканович, кроме остального, опубликовал монографии, посвященные двум оперативным частям, которыми он в народно-освободительной войне командовал, — Третьей ударной дивизии (1970) и Второму ударному корпусу (1982), двухтомные военные воспоминания *На военной тропе* (1956 и 1985), очерки о сражении на Сутьеске и сараевской операции и семь статей в общевойсковом теоретическом журнале „Военное дело“. В своих книгах и других произведениях генерал Вуканович делает разбор многочисленных сражений и операций, а также указывает на тактический и оперативный опыт боевых действий войск, которыми он командовал, в частности, опыт разгрома сил противника в андриевичкой, снежничкотрусинской и друмиторской операциях, потом операции по разгрому 21 и 91 немецких армейских корпусов из состава группы армий „Е“. Также, он обобщил опыт действий войск Народно-освободительной армии Югославии в сараевской операции (апрель 1945), в которой он командовал группой корпусов.